

11. Колли Л. П. Падение Кафы / Л. П. Колли // Изв. Тавр. арх. ком. – 1918. – № 54. – С. 129–171.
12. Колли Л. П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам) / Л. П. Колли // Изв. Тавр. арх. ком. – 1913. – № 50. – С. 99–139.
13. Мавродин В. В. Образование единого русского государства / В. В. Мавродин. – Л. : Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1951. – 328 с.
14. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 1 / П. Н. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1951. – 232 с.
15. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке / А. А. Новосельский. – М. – Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 448 с.
16. Сыроечковский В. Е. Гости-сурожане / В. Е. Сыроечковский. – М. – Л. : Гос. социально-экономическое изд-во, 1935. – 123 с.
17. Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы / В. Е. Сыроечковский // Уч. зап. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова. – М. : [б. и.], 1940. – Т. 2 : История / отв. ред. В. В. Потемкин. – С. 3–71.
18. Сыроечковский В. Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI века / В. Е. Сыроечковский // Изв. Академии наук СССР – 1932. – № 3. – С. 193–237. – (Серия № 7. Отд. обществ наук.)
19. Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. / А. Л. Хорошкевич. – М. : Наука, 1980. – 292 с.
20. Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. / А. Л. Хорошкевич. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 336 с.

Исмаилова Ленора. Установление взаимоотношений между Крымским ханством и Османской империей в концепции советской историографии. Проведен анализ трактовок и методологических подходов советских историков в изучении процесса установления крымско-османских отношений во второй половине XV в. Определены основные причины и предпосылки турецкого завоевания Крыма. Особое внимание уделяется наиболее дискуссионным проблемам: зарождению крымско-османских взаимоотношений, условиям вассальной зависимости Крымского ханства от Османской империи, турецкому влиянию на политическое, социально-экономическое развитие татарского государства. Раскрывается роль татарского государства в осуществлении политических интересов турецкого султана в Восточной Европе.

Ключевые слова: Османская империя, Крымское ханство, крымско-османские отношения, протекторат, вассал, советская историография.

Ismailova Lenora. Establishing Relationships Between the Crimean Khanate and the Ottoman Empire in the Concept of Soviet Historiography. In the article a comparative analysis of the Soviet historians's interpretations and methodological approaches to the study process establishing of Crimean-Ottoman relations in the second half of the 15 th century has been made. The main causes and preconditions of the Turkish conquest of the Crimea have been defined. A number of problems explored by historians in this issues are distinguished, among them beginning of Crimean-Ottoman relations, the conditions of vassal dependence Crimean Khanate from the Ottoman Empire, the Turkish influence on the political, socio-economic development of the Tatar state. The article reseals the role of the Crimea in the political interests of Ottoman sultan in the Eastern Europe.

Key words: Ottoman Empire, Crimean Khanate, Crimean-Ottoman relations, the protectorate, vassal, Soviet historiography.

Стаття надійшла до редколегії
02.07.2013 р.

УДК 930.1(47+57)(476+474.5)“18124”:27-725

Олена Філатова

Духовенство білорусько-литовських губерній Російської імперії під час війни 1812 року: історіографія питання

Проаналізовано висвітлення в історичних дослідженнях ставлення духовенства білорусько-литовських губерній до воюючих сторін під час російсько-французької війни 1812 р. На думку дослідників, духовенство

всіх конфесій, як і інші стани цих губерній, не зайняло однозначної позиції. Значна його частина прагнула триматися осторонь від війни між Російською та Французькою імперіями. Небагато католицького та уніатського духовенства підтримали Наполеона. Православне духовенство або виїжджало за межі окупованих територій, або змушене було складати присягу на вірність Наполеону. На підтримку Російської імперії виступили члени єзуїтського ордену, старообрядці, частина уніатського духовенства, хасиди.

Ключові слова: історіографія, білорусько-литовські губернії, духовенство, війна 1812 р.

Постановка наукової проблеми та її значення. Протягом двох століть склалася доволі значна історіографія, присвячена історії війни 1812 р. Під час цієї війни духовенство різних конфесій білорусько-литовських губерній, як і інші стани, було розколоте у ставленні до воюючих сторін. У найважчому становищі опинилося православне духовенство, яке не встигло виїхати за межі окупованої території.

Мета наукового дослідження – висвітлення в історіографії поведінки духовенства різних конфесій білорусько-литовських губерній під час війни 1812 р.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Діяльність духовенства різних конфесій білорусько-литовських губерній Російської імперії під час війни 1812 р. досліджувалася досить слабо. У дореволюційній історіографії, особливо у зв'язку зі 100-річчям із часу війни, вийшла низка невеликих робіт, присвячених цій тематиці [11; 17; 18]. Її торкалися не лише дослідники історії православної церкви, але католицької та уніатської, а також автори робіт з історії єврейського народу [4; 14; 15; 16]. Наприклад, Д. Толстой, який писав про католицьке духовенство під час війни 1812 р., зазначив, що архієпископ Могильовський, голова римо-католицької духовної колегії, адміністратор Віленської римо-католицької єпархії С. Богущ-Сестренцевич у листі до обер-прокурора Св. Синоду князя А. Голіцина заявив, що «прийняти за них [католицьких духовних осіб] на себе повну відповідальність я не можу» [16]. Серед тих, хто опинився на боці французів, були представники вищого католицького духовенства: мінський єпископ Я. Дедерко, віленський прелат М. Длуський, сагагіцький єпископ-коад'ютор Ю. Гедройц, курляндський суфраган І. Косаківський; а також уніатського – А. Головня, І. Булгак та ін.

Натомість А. Матюшенський зосередив свою увагу на тих представниках уніатського духовенства, які виступили на боці Російської імперії. Так, архієпископ Полоцький І. Красовський закликав уніатське духовенство єпархії зберегти вірність російському імператорові. 20 грудня 1812 р. із мизи Зароново Вітебської губернії він писав міністрові духовних справ і народної освіти князю А. Голіцину, що «у ввіреній мені єпархії повсюди несамовитий ворог діяв по-своєму, грабував церкви і монастирі, спалював церкви в багатьох місцях, оскверняв їх та святині церковні, жорстоко гнобив духовенство. Стійко духовенство дотримувалось вірності істинному і рідному своєму монарху» [11, с. 4]. У важкому стані опинився і сам архієпископ, коли після приходу французів у Полоцьк було пограбовано архієрейський будинок, знищено архів, бібліотеку та інше майно [11, с. 3–5].

Не оминали зазначену тематику й регіональні дослідники історії війни 1812 р. [7; 8; 13]. На думку С. Рункевича, новий режим не найшов підтримки в переважній більшості православного духовенства, яке залишилося нейтральним або переважно на боці Росії. Частина духовенства виїжджала слідом за відступаючими частинами російської армії. Так, православне духовенство Мінська на чолі з архієпископом Мінським Серафимом (Глаголевським), забравши церковні цінності, виїхало до Смоленська. З Пінська до Києва виїхав архімандрит Лазар, зі Слуцька – віце-ректор Мінської православної семінарії протоієрей Лойко. Ті слуцькі духовні особи, які не встигли виїхати, змушені були співпрацювати з французами [14, с. 520, 521].

Є. Орловський зазначив, що більшість католицького й уніатського духовенства досить стримано ставилося до французів. На початку війни деякі представники духовенства висловлювали свої опозиційні настрої, а решта продовжували зберігати нейтралітет. Наприклад, у Гродненській губернії уніатське духовенство поводити себе обережно, очікуючи подальшого розвитку подій [13, с. 21].

У сучасній російській історіографії православному духовенству Російської імперії, у тому числі його поведінці під час війни 1812 р., присвятили свої роботи В. Давлетшин і Л. Мельникова [5; 12]. На думку Л. Мельникової, однією з причин того, що в Білорусі ідея «народної війни» не отримала розвитку, була відсутність лідерів із середовища духовенства, які могли організувати опір ворогу. Православні священики в Білорусі піддавалися утискам із боку поміщиків, тому, на думку автора, дотримувались, як правило, політики невтручання під час війни, за винятком зради могильовського православного архієпископа Варлаама (Шишацького).

Л. Мельникова проаналізувала різні погляди в історіографії на вчинок Варлаама [12, с. 90, 91]. Для І. Павловського, П. Гільтенбранда і учасника подій ігумена Ореста, котрий перший написав про Варлаама, Варлаам – «крамольник» і «честолюбець», який присягнув Наполеону через бажання стати православним патріархом у Польщі після приєднання до неї білоруських і литовських земель унаслідок перемоги Бонапарта. А. Хойнацький не заперечував факт зради Варлаама, але вважав, що вона була здійснена під впливом «привабливості імені Наполеона». Для нього Варлаам – «мимовільна жертва обставин». К. Ваєнський убачав основний мотив вчинку Варлаама в прагненні за будь-яких обставин врятувати від розорення храми і зберегти життя та спокій своїх парафіян. У передмові до збірки документів він додав, що Варлаам «справу віри [...] сплутав з політичними міркуваннями, викликаними побоюваннями за долю, за цілісність багатостраждальної церкви Білоруської, забуваючи, що врятується лише “той, хто перетерпить до кінця” і не відступить ні на крок перед найгрізнішим натиском ворога» [2, с. XLVII]. На думку К. Ваєнського, історія довела помилку «Варлаамової правди», адже Наполеон утік із Росії, а «Білорусія не впала в езуїтські тенета, мрія польська не здійснилася» [2, с. XLVII]. Ще одна точка зору знайшла відображення в статті Є. Белкова, надрукованої у часописі «Русский паломник», де він написав, що «на його [Варлаама] вчинок краще дивитися як на подвиг», адже «ризикуючи своєю гідністю, він зробив так, що до церков його єпархії не торкнулась рука французів» [12, с. 90, 91].

Питанням участі католицького духовенства в конфедераціях, війні 1812 р. і повстаннях присвячена робота Х. Дилонгової. Дослідниця зробила висновок, що в низці випадків вище духовенство йшло на співпрацю з окупаційною владою, розраховуючи на невеликі вигоди для храму і парафіян або особисто для себе. Нижчий клір був розколотий, частина його активно брала участь у політичному житті, інша ж, навпаки, залишалася політично пасивною. Х. Дилонгова вважала, що під час війни 1812 р. і католицьке, і уніатське духовенство не виявило особливого патріотизму. На її думку, це було пов'язано з діяльністю митрополита С. Богуша-Сестренцевича та політичними традиціями часів католицьких єпископів І. Масальського і Ю. Косаковского [19, с. 68–69].

До певної міри зазначеної проблеми торкалися і сучасні білоруські дослідники: А. Єрошевич, Ю. Литвиновська, І. Гончарук, Д. Лисейчиков, А. Агєєв та ін. [1; 3; 6; 9; 10]. Так, Ю. Литвиновська зробила висновок, що війна 1812 р. викликала загострення відносин між конфесіями в білорусько-литовських губерніях. У найбільш важкому становищі опинилося православне духовенство, за його рахунок намагалися посилити свої позиції і уніатська, і католицька конфесії. Католицьке духовенство, яке мріяло про реставрацію Речі Посполитої, розглядало своє віросповідання як панівне на цій території. Протистояння між унійним і православним духовенством набувало грубої, насильницької форми, що привело до захоплення не тільки православних церков, але і їх парафіян. Натомість католицьке духовенство, вважає автор, прагнуло збільшити кількість своїх парафіян за рахунок уніатської церкви [10, с. 15].

Д. Лисейчиков зазначив, що, за словами свідка подій 1812 р. ігумена Шкловського православного монастиря А. Костки, місцеві уніатські священники не підтримували французів, хоча в наполеонівській армії було багато уніатів. Священик уніатської церкви у с. Хлявно Биховського повіту Я. Ванєєвич навіть був заарештований за антинаполеонівську агітацію [9, с. 125–126].

На території білорусько-литовських губерній Російська імперія проводила неоднакову політику. Землі, що увійшли до складу імперії після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.), на початок війни перебували в її складі сорок років і вважалися вже російськими. По-іншому склалися відносини з мешканцями територій, які були приєднані після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів. І Російська, і Французька імперії розігрували польську «карту», даючи населенню саме цих новоприєднаних земель ілюзорні надії на відновлення Польщі. Під час війни 1812 р. духовенство всіх конфесій, як і інші стани, виявилось поділим щодо ставлення до воюючих сторін. Військове духовенство разом з армійськими загонами брало участь у битвах. Натомість значна частина парафіяльного духовенства прагнула залишатися осторонь від війни двох імперій. Окрім того, податки накладені на духовенство, не викликали в нього захоплення й активності.

Досить мало католицького й уніатського духовенства підтримало Наполеона. Православне духовенство, яке за різних обставин не встигло евакуюватися, опинилося в складному становищі, тому змушене було складати присягу на вірність Наполеону і передавати церкви уніатам. За відомостями Св. Синоду, «дві третини духовенства Могильовської єпархії склали присягу на вірність ворогові вітчизни, а тамтешнє міське духовенство – все без винятку» [2, с. 236]. За рахунок пра-

вославної церкви прагнули посилити свої позиції католицька й особливо уніатська церкви, поповнюючи кількість своїх віруючих за рахунок православних.

На підтримку Російської імперії, окрім православних, виступали уніати Полоцької уніатської єпархії, члени єзуїтського католицького ордену, старовіри, хасиди. Після звільнення окупованої території, незважаючи на маніфест про помилування Олександра I, влада прагнула покарати тих православних духовних осіб, що перейшли на бік Наполеона. Очевидно, їх влада розглядала як зрадників, на відміну від католицького та уніатського духовенства, котрі в очах влади представляли «іноземні» віросповідання.

Джерела та література

1. Агеяў А. Р. Напалеонаўскія войны і лёс яўрэяў Усходняй Беларусі / А. Р. Агеяў // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы навук. канф., Мінск, 6–7 снежня, 2001 г. – Мінск : Дэполіс, 2001. – С. 117–121.
2. Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные по поручению Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Александровича / под ред. К. Военского. – СПб. : Тип. А. Ф. Штольценбурга, 1912. – Т. 3: Белоруссия в 1812 году. – IV, 491, IX с.
3. Ганчарук І. Г. Рымска-каталіцкі касцёл у Беларусі (1772–1830 гг.) : манаграфія / І. Г. Ганчарук, А. І. Ганчар. – Гродна : ГДАУ, 2012. – 381 с.
4. Гинзбург С. М. Отечественная война 1812 г. и русские евреи / С. М. Гинзбург. – СПб. : Разум, 1912. – XII, 144 с.
5. Давлетшин В. Р. Военное духовенство в России XVIII – начала XX века и его деятельность по морально-психологическому обеспечению охраны государственной границы: исторический анализ : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Р. Давлетшин. – М. : [б. и.], 2004. – 25 с.
6. Ерашэвіч А. У. Уплыў напалеонаўскіх войнаў на грамадска-палітычнае жыццё Беларусі (1799–1815 гг.) : дыс. ... канд. гістар. навук : 07.00.02 / А. У. Ерашэвіч. – Мінск, 2003. – 106 с.
7. Краснянский В. Г. Минский департамент Великого княжества Литовского: (эпизод из истории 1812 г.) / В. Г. Краснянский. – СПб. : Сенат. тип., 1902. – 72 с.
8. Кудринский Ф. А. Вильна в 1812 году. С факс. имп. Александра I, Наполеона и некоторых рус. генералов / Ф. А. Кудринский. – Вильна : Изд-во УВУО, 1912. – VI, 153 с.
9. Лісейчыкаў Д. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720–1839 гг. / Д. Лісейчыкаў. – Мінск : Медысонт, 2011. – 198 с.
10. Литвиновская Ю. И. Беларусь в войне 1812 года: Социально-экономический аспект : дыс. ... канд. гістар. навук : 07.00.02 / Ю. И. Литвиновская. – Мінск, 2004. – 100 с.
11. Матюшенский А. М. Униатское и православное духовенство Полоцкой епархии в войну 1812 года / протоиерей А. М. Матюшенский. – Витебск : Губ. тип., 1913. – 22 с.
12. Мельникова Л. В. Армия и православная церковь Российской империи в эпоху наполеоновских войн / Л. В. Мельникова. – М. : Кучково Поле, 2007. – 416 с.
13. Орловский Е. Ф. Гродненская губерния в 1812 году : ист. очерк / Е. Ф. Орловский. – Гродно : Губерн. тип., 1912. – 50 с.
14. Рункевич С. История Минской архиепископии (1793–1832) с подробным описанием хода воссоединения западнорусских униатов с православною церковью в 1794–1796 гг. / исслед. Стефана Рункевича. – СПб. : Тип. А. Катанского и К°, 1893. – 632 с.
15. Свидерский Л. Иоанн Крассовский, полоцкий униатский архиепископ: [Жизнь и деятельность] / Л. Свидерский. – Витебск : Губ. тип., 1911. – 452 с.
16. Толстой Д. А. Римский католицизм в России : ист. исслед. / Д. А. Толстой. – СПб. : Тип. В. Ф. Демакова, 1876. – Т. 2. – 140–438 с.
17. Чернышев С. И. Православно-русское духовенство в его служении церкви и государству в эпоху Отечественной войны : речь, произнес. на торжеств. акте в Киев. духов. акад. 11 окт. 1912 г. по случаю столетия Отечеств. войны / С. И. Чернышев. – Киев : Тип. АО «Петр Барский в Киеве», 1913. – 73 с.
18. Шавельский Г. И. Военное духовенство в борьбе России с Наполеоном / протопресвитер Г. И. Шавельский. – Санкт-Петербург : Книж. изд-во «Сел. вестн.» ; Москва : Товарищество И. Д. Сытина, 1912. – 32 с.
19. Dylağowa H. Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864) / H. Dylağowa. – Lublin : Wyd. Tow. Nauk. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1983. – 199 s.

Филатова Елена. Духовенство белорусско-литовских губерний Российской империи во время войны 1812 г.: историография вопроса. По мнению исследователей, духовенство всех конфессий, как и другие сословия белорусско-литовских губерний, оказалось расколотым относительно поддержки той или иной

сторони в війні 1812 г. Значительная часть духовенства стремилась остаться в стороне от войны Российской и Французской империй. Довольно незначительная часть католического и униатского духовенства поддержала Наполеона и стремилась увеличивать число своих верующих за счет православной церкви. Православное духовенство либо уезжало за пределы оккупированной территории, либо вынуждено было присягать Наполеону. В поддержку Российской империи выступили члены иезуитского ордена, старообрядцы, часть духовенства униатской церкви, хасиды.

Ключевые слова: историография, белорусско-литовские губернии, духовенство, война 1812 г.

Filatova Elena. Clergy of the Belarusian-Lithuanian Provinces of the Russian Empire During 1812 War: Historiography. The scholars prove that the clergy as well as other estates on the territory had diverse attitudes to the war. The clergy generally wanted to stay away from hostilities of Russian and French empires. Few catholic and uniate priests supported Napoleon and tried to turn Orthodox Christian to Catholicism. Orthodox priests had to either leave territory or to pledge allegiance to Napoleon. Jesuits, Old Believers, Uniates and hasids supported Russian Empire.

Key words: historiography, Belarusian-Lithuanian provinces, clergy, 1812 war.

Стаття надійшла до редколегії
09.07.2013 р.

УДК 930.2(477.82)''185/191'':332.21

Петро Олешко

Землеволодіння на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: аналіз джерел

У статті проаналізовано і визначено типологію джерел з історії поземельних відносин на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Означено, що основними джерелами із зазначеної проблеми є законодавчі акти, простежено еволюцію законодавства в аграрному питанні. Розкрито інформативне наповнення статистичних, пресових джерел з історії землеволодіння на Волині.

Ключові слова: Волинь, землеволодіння, джерела, законодавчі акти, статистичні збірники, преса.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реформування аграрного сектора економіки завжди проходить надзвичайно складно і суперечливо, вимагає перебудови всієї економіки держави, де проводяться подібні реформи. Як і кожний переломний момент історії, аграрні реформи в Російській імперії ставали об'єктом гострих політичних і наукових дискусій. Економічні й соціально-політичні процеси тією чи тією мірою перепліталися з вирішенням аграрного питання. Для успішного вирішення назрілих проблем нашого суспільства може слугувати історичний досвід аграрних перетворень попередніх століть, зокрема на Волині, яка традиційно була краєм з аграрною економікою. Еволюція земельних відносин на Волині другої половини XIX – початку XX ст. протягом десятиліть привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників, має широку та різнопланову джерельну базу.

Джерелознавчі проблеми, пов'язані з аграрним питанням та реформуванням на селі, знаходять своє відображення, однак потребують детального вивчення та аналізу. Серед публікацій із цієї проблеми варто згадати доробок Н. Щербак [24], В. Шевченка [23], В. Приймак [18], О. Буравського [3]. Дослідники В. Шевченко та В. Приймак детально розглядають джерела з історії аграрних перетворень на Волині в дореформений та післяреформений періоди, визначають її особливості та характерні риси груп джерел. Н. Щербак і В. Шевченко на основі глибокого аналізу історичних джерел різного типу простежують еволюцію реформ у Росії у XIX – на поч. XX ст. У той же час потребують поглибленого розгляду джерела з історії аграрних відносин саме в зазначеному регіоні.

Метою нашого дослідження є аналіз джерельного матеріалу з історії земельних відносин на Волині другої половини XIX – початку XX ст., визначення типів джерел та їх інформаційного наповнення.